

R. A. Bosch, *Het conflict rond Antonius van der Os, predikant te Zwolle 1748-1755* (Dissertatie Kampen, Publikaties van de IJsselakademie L; Kampen: IJsselakademie, 1988, 254 blz., f19,95, ISBN 90 6697 037 5).

Rond dominee Antonius van der Os ontstond één van de bekendste kwesties in de Nederlandse Hervormde Kerk in het midden van de achttiende eeuw. De vraag naar de oorzaak van dit conflict is van groot belang, met name omdat deze niet van persoonlijke aard schijnt te zijn geweest. Van der Os was geen verfrissende deugniet, geen scherpslijper en geen gedreven intrigant. Hoogstens zei hij weleens het verkeerde woord op het verkeerde moment.

Bosch zoekt in zijn proefschrift de verklaring in het plaatselijke vlak, een uitstekend uitgangspunt. Van der Os werd in 1748 in Zwolle beroepen in de plaats van de orthodoxe dominee Hartman. Sommigen voelden zich daar onbehagelijk bij. In de eerste plaats had Van der Os als jong predikant, anoniem, maar niet onopgemerkt, een ketters boek van de Engelsman Simon Patrick vertaald. Verder vertrouwde men de bedoelingen van de Zwolse magistraat niet. En inderdaad bleek deze bij een volgende vacature telkens de door de kerkeraad voorgestelde beroepen af te keuren in de hoop dat uiteindelijk de coccejaan Van Rossum zou worden verkozen. Na veel touwtrekkerij kwam het zelfs zover dat stadhouder Willem IV een uitspraak deed die in het voordeel van deze nieuwe dominee werkte. Maar daarmee was de Zwolse crisis niet bezworen. Een dag nadat Van Rossum zitting had genomen in de kerkeraad, werd collega Van der Os van onrechtzinnigheid beschuldigd.

Hoewel de magistraat Van der Os krachtig steunde, tilden zijn tegenstanders het conflict via kerkeraad, classis, hoogleraren in de theologie, de kerkeraad van Amsterdam en de provinciale synode van Overijssel naar landelijk niveau. De pers speelde hierbij een hoogst belangrijke rol, want de contestanten lieten ontelbare geschriften verschijnen, stukken uitlekken en zichzelf plaatsen in de schijnwerpers van de spectatoriale bladen. Dit sneeuwbal effect is door Bosch treffend beschreven.

De feitelijke beschuldigingen van theologische aard kwamen van kerkgangers, onder wie een aantal vrouwelijke, en daarna ook van de collega's en van buitenstaanders. Het ging om zeer voorspelbare problemen, zoals de uitleg van de bijbel, de visie op de rechtvaardiging van zondaren, de goede werken en het oordeel Gods over de heidenen. Maar een toespitsing kwam niet. Bosch constateert daarom dat de technische en kerkrechtelijke aspecten van het geschil in de bronnen veel meer aandacht krijgen dan de inhoudelijke. Wellicht kunnen we hieraan toevoegen dat Van der Os zelf daaraan de meeste schuld droeg. Juist zijn voortdurende vaagheid dreef zijn tegenstanders immers tot actie.

Bosch stelt overigens terecht dat interne Zwolse spanningen ervoor zorgden dat de zaak zo hoog opliep. Niet alleen in de magistraat, ook in de kerkeraad bestond een contract van correspondentie, dat sedert 1741 de verkiezingen regelde. Dit laatste was niet gebaseerd op kerkelijke verschillen, maar liep parallel met de facties in de raad van de stad. Van der Os behoorde, op den duur mede door huwelijksbanden, tot één van deze groepen. Deze positie zou hem op den duur fataal worden.

De Zwolse politieke constellatie maakte dus een snelle interne beslissing onmogelijk. Zelfs het Oranjehof kon de gemoederen niet tot bedaren brengen. Bosch beschrijft hoe Willem IV en later gouvernante Anna ieder vanuit hun eigen overtuiging of op suggestie van raadgevers op de moeilijkheden reageerden. Op landelijk niveau bleken factiestrijd en kerkpolitiek al even direct samen te hangen. Daarom ging de discussie ten slotte over de hoofden van Van der Os en de lokale grootmachten heen over de algemene toestand van de Nederlandse kerk. De zaak kwam

Van der Os duur te staan. Hij werd eerst geschorst en tenslotte afgezet. Na te hebben gediend als doopsgezind voorganger, vestigde hij zich als vermogend particulier in Zwolle en werd hij weer een regelmatig bezoeker van de Grote Kerk. Ook in persoonlijk opzicht had de beroering voor hem dus geen klaarheid gebracht.

Bosch beschrijft de verschillende kanten van de Zwolse kwestie goed. De theologische tweeslachtigheid van de hoofdpersoon verklaart hij uit de nadruk die Van der Os op het gedrag wilde leggen. Deze ethische oriëntatie was een kenmerk van verlichte theologen, die zelden dogma's aanvielen. Het probleem was dus hoogst actueel. Vandaar de grote weerklink in de Zwolse en de Nederlandse samenleving. De verhouding tussen kerk en staat op plaatselijk en landelijk niveau heeft van de auteur de nodige aandacht gekregen, al was voor deze kerkhistorische studie de politiek niet het hoofdpunt.

Ondanks alles kan men zich afvragen of het boek niet teveel in het miniatuur blijft steken. De studie is geheel opgebouwd van plaatselijk naar landelijk. Zo werd het kader van de algemene ontwikkelingen en de wisselwerking tussen grondvlak en theologie iets te ver naar de achtergrond verdrongen. Niettemin is een welkome bijdrage geleverd aan de kennis van een nog steeds verwaarloosde periode van de Nederlandse kerkgeschiedenis.

J. Roelevink

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

J. Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming. Nederland 1780-1950* (Dissertatie Leiden 1988; Nijmegen: SUN, 1988, 348 blz., f38,50, ISBN 90 61668 288 6).

Over de onderwijshervorming in Nederland, die voorbereid werd vanaf ongeveer 1780, vastgelegd in de schoolwet van 1806 en gerealiseerd in de daaropvolgende decennia is in de loop der jaren verschillend gedacht en geschreven. De problemen van de eigen tijd — bijvoorbeeld de schoolstrijd — wogen zwaar en veel schrijvers kwamen er niet toe alle motieven tot onderwijshervorming te herkennen en in hun onderling verband te plaatsen. Het komt mij voor dat juist op het terrein van onderwijsgeschiedenis verwachtingen een grote rol kunnen spelen, waardoor veel studies nogal wat waardeoordelen bevatten en weinig rekening houden met de structuur van de maatschappij waarbinnen zich dat onderwijs ontwikkelde. Het lijkt soms moeilijk te zijn eraan te ontkomen om met opgeheven wijsvinger de fouten van het verleden aan te duiden.

De studie van Lenders is hier vrij van. Hij heeft een verdienstelijke poging gedaan de ontwikkeling van het onderwijs gedurende tachtig jaar te plaatsen binnen het complexe verband van meningen en verwachtingen uit die tijd, en hij is daar een heel eind in geslaagd. De opgave was bijzonder moeilijk, want er is nogal wat beeldend vermogen voor nodig om alle diverse meningen uit eenzelfde tijd recht te doen wedervaren, te laten zien hoe zij op elkaar inwerken en in hoever zij van invloed waren op het onderwerp in kwestie: hervorming van het onderwijs. Wanneer we dan bovendien bedenken dat het hier gaat om een vrij lange periode, waarin de onderlinge verhouding van de diverse stromingen veranderde, dan past slechts bewondering voor de wijze waarop Lenders deze opgave heeft uitgevoerd, in een goed ingedeeld boek van nog geen 350 bladzijden.